

VEGETARISME IN NEDERLAND

Over idealistische ‘plantenvreters’ en de plaats van dieren in de samenleving

Ron Blom

Een recensie van een boek over vegetarisme in een *Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, hoort dat daar nu wel in thuis? Of is dit eerder een van die ‘kleine geloven’ waar de Nederlandse historicus Jan Romein zo smalend over sprak in zijn magnum opus *Op het breukvlak van twee eeuwen*? In dit boek tekent Romein ons een bourgeoisie in verwarring. Een bourgeoisie die wanhopig op zoek is naar een nieuwe orde, een nieuwe sociale ethiek met daarin een oplossing voor de spanning tussen individu en gemeenschap. In dit spanningsveld bevonden zich volgens Romein al diegenen die met hun vaak hoogst eigenzinnige geloofjes beweerden een oplossing te hebben voor diverse brandende vraagstukken: de spiritisten en theosofen, de astrologen en magnetiseurs, de vegetariërs en de geheelonthouders en al die andere heilsbrengers, ‘grote en kleine, gave en geschondene, begaafde en alleen maar listige. Eénogen die koning waren in het land der blinden of kwakzalvers in Luilekkerland.’¹

‘SOCIALISTISCHE HOCUS POCUS’

Overigens bleken ‘de kleine geloven’ niet alleen aanhang te hebben in de bovenste lagen van de maatschappij. Er was óók sprake van een zeker verband tussen deze metafysisch geïnspireerde bewegingen en sociale hervormingsidealen. De onderste lagen van het volk worstelden met de vraag hoe de maatschappij menselijker gemaakt kon worden. Voorwaarde was daarvoor in de eerste plaats dat de leden van de maatschappij zichzelf zouden veranderen. Dit idee werd bondig uitgedrukt in de formule ‘Lebensreform ist Selbstreform’. De sociale kwestie werd hiermee in feite geprivatiseerd.²

Dat geldt overigens niet voor de aartsvader van het Nederlandse socialisme, Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In 1878 werd deze vroeg-socialist vegetariër. Hij was van mening dat vegetarisme beter was voor zijn gezondheid, beter voor de dieren en voor zijn portemonnee. Deze negentiende-eeuwse voorvechter van de socialistische arbeidersbeweging was geïnspireerd door de Duitse vrijzinnige predikant Eduard Baltzer, die van mening was dat vlees onnatuurlijk voedsel was voor de mens. Domela’s broer Hendrik noemde zijn eetgedrag in 1880 ‘een bespottelijke manie’. Hij kwam met oudjaar niet meer op bezoek, vanwege die ‘rampzalige socialistische hocus pocus.’

Overigens wisten zijn medestrijders ook niet altijd hoe zij met het vegetarisme van Ferdinand Domela Nieuwenhuis om moesten gaan. De Hengelose socialistische voorman Gerhard Mantel ontmoette Domela in augustus 1885 op het plaatselijke station. Hij nodigde hem uit om bij hem thuis te komen eten, maar Domela weigerde het voorgeschotelde gerecht te gebruiken. Mantel herinnerde zich later: ‘Dat was een teleurstelling voor ons; we hadden nooit van vegetarisme wat gehoord en zulke gasten op bezoek!’³

Ferdinand Domela Nieuwenhuis kreeg echter steeds meer medestanders. Niet alleen Mantel besloot voortaan het vlees te laten staan, ook de bekende schrijver Frederik van Eeden werd in 1890 vegetariër, omdat hij dieren beschouwde als ‘verwandte wezens.’⁴ En in 1894 kwam de Nederlandsche Vegetariërsbond tot stand, die nog steeds bestaat.

VERWANTE WEZENS

Over deze meer dan honderd jaar beslaande geschiedenis van de vegetarische beweging in Nederland heeft Dirk-Jan Verdonk, vroeger verbonden aan de Stichting Varkens in Nood en momenteel werkzaam voor de World Society for the Protection of Animals, een stimulerend en informatief boek geschreven. *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* biedt in zes verhalen voor het eerst een breed historisch overzicht van de vegetarische beweging in ons land.

In de verhouding van mensen tot dieren is voedsel verreweg de belangrijkste component. We eten dieren op en claimen hun leefgebieden omwille van de landbouwgrond – veelal om er veevoer op te verbouwen. Toch wordt deze norm al vanaf het begin van de negentiende eeuw betwist door een sociale beweging die dieren niet als ‘voedsel’ maar als ‘verwante’ wezens voorstelde.⁵ De vegetarische beweging nam in de loop van de tijd verschillende gedaanten aan: van begin 1913 tot ver in de Tweede Wereldoorlog het respectabele Haagse hotel-restaurant Pomona tot de alternatieve winkeltjes van de Kabouters in de jaren zeventig; van de ludieke acties van actiegroep Lekker Dier tot de ‘terroristische’ aanslagen van het Dierenbevrijdingsfront. Tegen de stroom in van traditie, economie en smaakvoorkeuren veroverden vegetariërs van velerlei slag ruimte voor een vleesloos bestaan.

Het grote aantal dieren dat sinds de jaren zestig in de bio-industrie ‘geproduceerd’ werd, dreef de controverse tussen vleeseters en vegetariërs op de spits. Hoe massaler de dieren werden gefokt en gedood, hoe problematischer de rechtvaardiging daarvoor werd. En hoewel de dieren meestal aan het zicht onttrokken bleven, maakten gebeurtenissen als de openstelling van de landbouwmanifestatie Flevohof in 1971 – met de grote legbatterij waarin 5.000 kippen zaten opgesloten – of de epidemieën rond het jaar 2000 het steeds moeilijker om hun bestaan te negeren. De geschiedenis van

het vegetarisme legt een fundamentele crisis bloot over de plaats van niet-menselijke dieren in een door mensen gedomineerde kapitalistische maatschappij.

PALINGTREKKEN

Het boek kent een chronologische opbouw, met binnen de tijdsvakken een thematische onderverdeling. Verdonk begint met 'Domela en de dieren'. Aan bod komen het vegetarisme van deze Nederlandse aartsvader van het socialisme, de plaats van het dier in een rechtvaardige wereld en de agitatie voor het vegetarisme. De plaats van het dier en het vegetarisme in relatie tot het socialisme en de arbeidersbeweging is altijd problematisch geweest. Verdonk illustreert dit door middel van het palingoproer in 1886.

Op een snikhete julidag in dat jaar vermaakten de inwoners van de Amsterdamse volkswijk de Jordaan zichzelf met een wedstrijd 'palingtrekken'. De deelnemers moesten proberen vanaf een bootje een paling van een lijn te rukken. Dit 'wrede volksvermaak' was illegaal en toen de politie er een einde aan trachtte te maken, sloeg de vlam in de pan. Er onstonden hevige rellen waarna de politie met scherp begon te schieten. Er vielen vijftientig doden. Ook Domela keurde het palingtrekken af – deze opvatting werd in de volkswijk niet gedeeld – maar desalniettemin koos hij partij voor zijn achterban. Domela stelde onder andere dat, wat dierenleed betrof, de bezittende klasse veel wreder was met haar levend gekookte garnalen en volgepropte ganzen.

Als gevolg van de in de negentiende eeuw veel besproken studies van Charles Darwin was bekend dat er, biologisch gezien, meer overeenkomsten dan verschillen bestonden tussen mensen en dieren. Domela's vegetarisme vloeide dan ook voort uit een socialistisch gelijkheidsstreven. Overigens vormde de Duitse romantische stroming ook een bron voor zijn vleesonthouding. Om natuurlijk te leven moesten mensen afstand doen van vlees en alcohol. Dirk-Jan Verdonk beschrijft het vegetarisme als een sociale beweging, vergelijkbaar met de vrouwenbeweging en die van de alcoholische geheelonthouders van de blauwe knoop.

SOCIALISTISCH RECHT OP EEN LAPJE VLEES

Ferdinand Domela Nieuwenhuis ontwikkelde zich gaandeweg verder in individueel-anarchistische richting. Hij zocht de bron van sociale verandering steeds meer in individuele hervormingen. Zijn sociaaldemocratische concurrenten daarentegen noemden Domela's vegetarische boodschap 'prokapitalistische, antisocialistische kwalzalverij'. Voor veel arbeiders uit de achterban van de socialistische beweging gold het eten van vlees – hun 'recht' op een lapje vlees – in latere jaren als een verworvenheid. De Tachtiger en geestelijk vader van de Nederlandse sociaaldemocratie Frank van der

Goes betoogde dat zelfs de bourgeoiswetenschappers daar uit welbegrepen eigenbelang de nadruk op legden. Om hun arbeidskracht te kunnen verkopen moesten de arbeiders de noodzakelijk dierlijke bestanddelen van het voedsel kunnen consumeren.⁶ Of deze niet-vegetariër daarmee ook in zou stemmen met het hoge vleesconsumptieniveau van de werkende bevolking van de eenentwintigste eeuw valt zeer te betwijfelen.

KOLONIE VAN DE INTERNATIONALE BROEDERSCHAP

Het tweede deel van *Het dierloze gerecht* gaat over de christen-anarchist Felix Ortt en de Kolonie van de Internationale Broederschap. Het streven van de binnenlandse kolonisatie was het gezamenlijk in gelijkheid en broederschap ondernemen van landbouw en nijverheid. Ortt zou tot ver na de Tweede Wereldoorlog een centrale figuur blijven in de vegetariërsbeweging. Alle ingrediënten die het christen-anarchisme zijn karakteristieke smaak gaven, kwamen in hem samen: spiritisme, natuurgeneeskunde, geheelonthouding, antimilitarisme, rein leven, Tolstoj en bovenal: dierenbescherming en vegetarisme.

De omgeving bekeek de in Blaricum gevestigde kolonie als ‘plantenvreters’ en ‘rooien’. Niet alle kolonisten waren heel precies in een volledige onthouding van het gebruik van dieren. Zo was de vooraanstaande propagandist van vegetarisme en gemeenschappelijk grondbezit Daan de Clercq tegen het eten van eieren. Behalve de eierenkwestie vormde, zo willen de ietwat meesmuilende verhalen tenminste, binnen de kolonie ook de toelaatbaarheid van de bestrijding van sla-etende slakken aanleiding tot verhitte discussies tussen ‘rekkelijken’ en ‘preciezen’. De kolonie baseerde zich op vredelievendheid maar zou uiteindelijk door meningsverschillen ten onder gaan.

SCHIJNGEHAKT IN POMONA

In deel drie staat de auteur uitgebreid stil bij de verspreiding van het vegetarische restaurantwezen tijdens het interbellum. Pomona ofwel ‘de veeg’ was een begrip. Niet alleen in Nederland, maar ook over de grens. Zo was Pomona in Den Haag bijvoorbeeld het hotel waar de filosofen Ludwig Wittgenstein en Bertrand Russell in december 1919 hun legendarische ontmoeting hadden om de *Tractatus logico-philosophicus* te bespreken.

Met de oorlogstijd en haar gebrek aan voedingsmiddelen in het algemeen en vlees in het bijzonder zou overigens een ‘gouden eeuw van het vegetarisme’ aanbreken. De bevolking werd gedwongen creatief in het bereiden van vleesloze maaltijden. In ieder geval groeide de vegetariërsbond gedurende de Eerste Wereldoorlog sterk.

Een van de kartrekkers van het vegetarische restaurant Pomona was de voorvechtster van de emancipatie van vrouwen en dieren, Suze Groshans. Ook in andere plaatsen

zouden vergelijkbare vegetarische eetgelegenheden geopend worden: Amsterdam, Arnhem, Bloemendaal en Utrecht. In het Domstadrestaurant werd in september 1915 het dienstweigeringsmanifest van, onder andere, Lodewijk van Mierop, Bart de Ligt, Van Rees en L.A. Bähler opgesteld. Pacifistische vegetariërs vormden een belangrijke groep in de anti- mobilisatiebeweging in Nederland. Zij verbonden vegetarisme – het weigeren om dieren leed aan te doen – met geweldloosheid.

Het Haagse Pomona was echter geen volledige *safe space*. Er werd weliswaar geen alcohol geschonken – vegetarisme en geheelonthouding lagen vóór de oorlog in elkaars verlengde – er was wel een rookkamer. Dat was een commerciële concessie, die de directeur verdedigde met het argument dat de rokers anders hun heil elders zouden zoeken, waar zeer beslist wel drank geschonken zou worden.

Het restaurant was evenmin veganistisch, oftewel ‘vegetabilistisch’, want een deel van de gerechten en dranken bevatten zuivelproducten en eieren. Ook de ‘vegetarische halfheid’ zoals het serveren van schijngenhakt en andere vormen van schijnvlees kon niet op ieders instemming rekenen. ‘We zijn vegetariër of we zijn het niet,’ zo luidde de gedachtegang – en daar moest rond voor uitgekomen worden.

Daarbij bleek een substantieel deel van de klandizie te bestaan uit niet-vegetariërs. Kennelijk spraken de ambiance en de voorgeschotelde gerechten van Pomona aan. Rauwkost was in deze periode erg populair, ook in andere restaurants vonden rauwkostavonden, rauwkostcursussen, rauwkostlezingen en rauwkosttentoonstellingen plaats. Dit sloot aan bij de jeugdbeweging, die in het interbellum massale aanhang kreeg. Humanitaire waarden als vegetarisme, geheelonthouding en rein leven waren uitermate populair.⁷

De Tweede Wereldoorlog luidde het einde in van Pomona, toen bleek dat niet alleen Adolf Hitler maar ook andere vooraanstaande nazi’s het vegetarisme bleken toegedaan. Vegetarisme als een logische uitdrukking van progressieve, geweldvrije en vrijheidsliebende idealen werd hierdoor in grote mate in discrediet gebracht. Dit markeerde dan ook de ondergang van de eerste vegetarisch golf.

Het ‘geen vlees’ zou een generatieleng besmet blijven met associaties aan de oorlog. Bovendien waren er voor de generatie van voor de Tweede Wereldoorlog nieuwe problemen: wederopbouw en de Koude Oorlog. Het was wachten op een nieuwe jonge generatie, die van ná de oorlog.

KABOUTERS

Het eten van vlees zou na de Tweede Wereldoorlog een enorme vlucht maken. Vlees werd een teken van toenemende welvaart. Heel wat huisvaders die zich hun schrale jeugd herinnerden, zagen het als een persoonlijke overwinning als zij vlees op tafel konden serveren. Het aandeel van dierlijke proteïne in het voedsel werd vanaf 1950 groter dan die van plantaardige. Toch werden hier al in een vroeg stadium vraagtekens

bij gezet. Niet alleen bij de consumptie, maar ook bij de ‘productie’ van vlees, en andere dierlijke producten.

In zijn boek *De boodschap van een wijze kabouter* werkte Roel van Duijn zijn ideeën uit aan de hand van Peter Kropotkin, de Russische anarchist wiens werk een revival ten beurt viel. Thema’s waren de integratie van cultuur en natuur, van hand- en hoofdarbeid, en kleinschaligheid onder het motto ‘hou het klein’. Diverse Provo’s zoals Van Duijn en zijn vrienden kwamen uit een vegetarisch gezin. De revolutionaire periode van 1968 en de aanzwellende roep om goed voedsel zorgden voor een nieuwe impuls voor het vegetarisme.

Uit het eerste deel van *Het dierloze gerecht* blijkt dat het de eerste generatie vegetariërs vooral om de consumptie van vlees ging. De volgende generatie vegetariërs, waaronder veel jongeren, stelde vooral de productie en distributie in het middelpunt. Zij stelden zich ten doel het bewustzijn over het wereldvoedselvraagstuk, over het milieu en over de menselijke gezondheid te vergroten. De betrokken jongeren stelden vast dat de reguliere landbouwproductie leidde tot verspilling (voor de productie van een kilo rundvlees is acht kilo graan nodig), klimaatverandering, verdroging en tot onstuimig gebruik van bestrijdingsmiddelen, zoals het niet of nauwelijks onafbreekbare DDT.

Van de politieke partijen was het lange tijd alleen de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) die hier aandacht voor vroeg. In de periode dat ik mijzelf als lid had aangemeld voor deze partij, die in het agrarische Boskoop een actieve afdeling had, hielp de PSP ook mij om me hier in te verdiepen. Het resulteerde er zelfs in dat ik gedurende een periode geen vlees consumeerde, maar wel vis at. Ofschoon ik me als logische consequentie van mijn radicalisering had laten uitschrijven als katholiek, waren de wortels wellicht toch nog sterk genoeg. Ik combineerde het ‘vrijdag visdag’ met een rekkelijke interpretatie van het vegetarisme.

STEMMEN IN DE SUPERMARKT

‘Lekker Dier’ is de titel van het deel in *Het dierloze gerecht* dat vooral in gaat op de moderne tijd, de utopie van de dierenindustrie en de dierenwelzijnpolitiek. Een belangrijk aspect vormt hierin de macht die de consument al dan niet heeft om het dierenleed te verlichten: ‘stemmen in de supermarkt’. Zo blijkt de actie tegen legbatterij-eieren er toe geleid te hebben, dat ‘alle eierdozen liegen’. De betrokken ‘producenten’ hebben nog steeds nauwelijks ruimte om te scharrelen en meteen al na de introductie bleek dat pluimveehouders de vogels na hun ‘diensttijd’ verkochten aan Italië waar ze, na een hongertijd ter forcering van de rui, nog een extra legperiode mee gingen... in de legbatterij.

Er ontstond een roep om zogeheten duurzaam geproduceerd vlees, waarbij er meer rekening wordt gehouden met de leefomstandigheden van de dieren. Uiteindelijk is het

zogenoemde biologische vlees van De Groene Weg als bedrijf cynisch genoeg onderdeel geworden van een van de grote concerns in de vleesindustrie.

Het grassrootsactivisme van Lekker Dier heeft zeker ook resultaten geboekt en gaf een hoognodige impuls aan de dierenbeweging. In overleg met de PSP lukte het om het thema bio-industrie op de politieke agenda te zetten. Denk hierbij aan de geüniformeerde en kil massaal geproduceerde kistkalveren, vleeskippen, kalkoenen en varkens in batterijen en de industriële aquacultuur met hyperbolisch gesteld meer vis dan water.

VREEMDE KOSTGANGERS

De milieubeweging in de meest brede zin heeft altijd sterke banden gehad met wat Romein noemde de 'kleine geloven'. Velen daarvan bewogen zich aan de linkerkant van het politieke spectrum. Maar ook aan de rechterkant bestond sympathie voor vegetarisme, het behoud van de natuur en van oorspronkelijke planten en dierenrassen. Voor de milieubeweging was het gegeven dat gedurende de heerschappij van het Hitlerfascisme het hoofd van de Duitse natie (maar ook andere vooraanstaande nazi's) de vleesloze voeding was toegedaan op z'n zachts gezegd problematisch.

Maar ook op eigen bodem zijn er meerdere voorbeelden van extreem-rechtse aanhangers van de zaak van de dieren. De vroegere directrice van Pomona Rotterdam, Mellie Uyldert, stelde niet alleen strenge eisen aan de vegetarische voeding, maar deze aanhangster van het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime bleek ook raszuiverheid hoog in het vaandel te hebben staan. Een ander voorbeeld was de voorzitter van de Ekologische Beweging, Alfred Vierling. Begonnen als medewerker bij Milieudefensie, ontwikkelde hij zich tot partij-ideoloog van de Centruumpartij en was verantwoordelijk voor de sterk milieubewuste inslag van het partijprogramma en voor het belang dat daarin aan natuurbescherming werd gehecht.

DIERENBEVRIJDINGSFRONT

In het slotdeel 'Recht aka terreur' behandelt Verdonk de gewelddadige acties van organisaties als het dierenbevrijdingsfront, maar ook van los-vaste groepjes van enkelingen, zoals het in de brand steken van vleesbedrijven en van vrachtwagens van een groothandel in 'wild en gevogelte'. Onder het motto 'making it personal' werden personen die werkzaam zijn in de dierenindustrie thuis opgezocht en lastig gevallen. Uitgebreid gaat de auteur in op de mogelijke motieven van voormalig Dierenbevrijdingsfront- en medewerker van de afdeling-Wageningen van Lekker Dier, Volkert van der Graaf, om op 6 mei 2002 Pim Fortuyn dood te schieten. Niet geheel overtuigend probeert Verdonk aan te tonen dat Van der Graaf meende te

doden uit naam van de dieren. Na de moord eisten diverse Kamerleden in elkaar overtreffende staten van verontwaardiging opheldering en adequate aanpak van illegaal dierenactivisme. Uitgebreid staat Verdonk stil bij de voor- en nadelen van deze vormen van actievoeren. Wat zijn de resultaten en in hoeverre leidt het tot ontsporingen? Heiligt het doel alle middelen?

CONCLUDEREND

Het boek van Verdonk zet aan tot een verder nadenken en debatteren over de plaats van het dier in de kapitalistische productie- en consumptiemaatschappij. Onder de huidige omstandigheden bedreigt vlees de gezondheid. Een op de drie kalkoenfilets bevat de potentieel dodelijke MRSA-bacterie. Daarnaast hebben we de varkenspest, MKZ, vogelpest, BSE/gekke koeienziekte en de Q-koorts. Bovendien is er sprake van een ongekende milieuverontreiniging door de vleesindustrie. De crises rond het jaar 2000 vormden dan ook de apotheose van een achterliggende crisis.

Maar het gaat niet alleen om voedselveiligheid en ecologie. Het gaat tevens om de plaats van het dier in een door mensen gedomineerde wereld. De electorale opkomst van de Dierenpartij is in dat opzicht dan ook een teken aan de wand. Het vegetarisme heeft nu, vlak na de laatste eeuwwisseling, een aanhang van zo'n vijf procent in Nederland. Bijna een miljoen (800.000) van de Nederlanders eet nooit vlees. Erno Eskens, bestuurslid van de Stichting Dier en Recht en auteur van *Democratie voor dieren. Een theorie van rechtvaardigheid* stelt voor om dieren burgerrechten te geven.⁸ Dat zal dan door mensen moeten gebeuren en we zagen al dat door de verwevenheid van deze problematiek met het kapitalisme dit niet eenvoudig zal zijn.

De duidelijke en sterke band vegetarisme-maatschappijverandering en socialisme, zoals die in het begin van Verdonks publicatie naar voren komt, biedt voldoende inspiratie om ook te handelen. We kunnen daarbij smalend lachen om 'de kleine geloven' van Romein. Maar er is tevens sprake van een fundamentele crisis aangaande de positie van niet-menselijke dieren in de moderne, door mensen gedefinieerde samenleving – en daarmee een crisis over de maatschappelijke orde, over de inrichting van de wereld. In het kort: een institutionele crisis. De vegetarische beweging vormde daar een reactie op, in zoverre tenminste dat zij een zoektocht was naar een bestaan dat ruimte bood aan niet-menselijke dieren op hun rechtmatige plaats in het aardse bestel. Via de geschiedenis van die zoektocht is die crisis in dit boek dan ook langzaam in het vizier gekomen. Daarvoor hoeft je niet meteen te besluiten om *hardcore* veganist te worden. Daar zit nog veel tussen, maar handelen is geboden.

Dat het vleesloze gerecht als bestaansstrategie de moeite van het consumeren waard is bewijst het collectief Rampenplan door ieder jaar weer opnieuw voor de meer

dan vijfhonderd bezoekers van de anarchistische Pinksterlanddagen in Appelscha een smaakvolle maaltijd te bereiden.

Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland*, 560 p., Boom, 29,50 euro

Met dank aan Anita de Waal, voortgekomen uit een geslacht van vegetariërs voor wie deze omnivoor al jarenlang een vleesloos gerecht weet voor te schotelen.

NOTEN

- 1 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 2 delen (Leiden/Amsterdam 1967) II, 223.
- 2 P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 625-640, aldaar 639-640.
- 3 G. Mantel, 'Herinneringen uit de arbeidersbeweging', *Vegetarische Bode* 37 (1934) 275-278, aldaar 276.
- 4 Opmerkelijk is overigens dat de vegetariër Van Eeden in dezelfde periode een huisaapje had. J. Fontijn, 'Biologisch utopisme. Het darwinisme van Frederik van Eeden', *De Negentiende Eeuw*, 17 (1993) 33-45, aldaar, 34.
- 5 Door DNA-onderzoek blijkt steeds vaker dat niet alles wat groen is tot de planten behoort. Bovendien is ook niet alles dat beweegt een dier. Zeekomkommers, zeelelies en zeeanemonen zijn geen planten maar dieren. De malariaparasiet is van oorsprong een plantaardig wezen. Paddestoelen zijn verwanter aan dieren dan aan planten. Schimmels hebben een biologische klok die erg lijkt op die van dieren. Dit levert natuurlijk ook problemen op voor de vegetariër. L. Koenen, 'Vegetariërproblemen', *NRC*, 30-6-2009.
- 6 F(rank) v(an) d(er) G(oes), 'Maatschappij en Dieet', *Het Weekblad. Bijblad van Het Volk* (27-1-1014).
- 7 G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 163-164, 170 en 231.
- 8 Zie ook het interview met hem door Bas Kromhout, 'Arbeiders koesterden hun recht op vlees' in *Historisch Nieuwsblad*, mei 2009, 13.